

'רשאי' שהוא 'חייב'

במשנה ערכין ח, ז שנינו: 'שור זה עולה, אומדים כמה אדם רוצה ליתן בשור זה להעלותו עולה שאינו רשאי'.¹

'רשאי' זה נתפרש לרוב מפרשי המשנה במשמע של 'חייב', היינו, אומדים בכמה מוכן אדם לקנות את השור על מנת להעלותו עולה בזמן שאין הוא חייב עולה. וכך היא לשון רש"י (בבבלי שם כח ע"ב): 'רשאי — לשון חייב, נושה (שמ' כב [כד]) מתרגמינן רשאי'.² וכבר נודעה לשון זו לבעלי המילונים,³ ואף הגר"ש ליברמן ז"ל ציין לה בדונו על 'רשות' במשמע של 'חובה'.⁴

המעיין בתיבה זו בכתבי-היד הטובים שלמשנה ימצא, שבכתב-יד פרמה ובמהדורות לו הנוסח אכן 'רשאי' (במהד' לו: רשאי), אולם בכתב-יד קאופמן 'חייב', וכן הוא במשנת הרמב"ם כתב-יד ששון.⁵

אין ספק שהגירסה 'רשאי' (שהיא 'הקריאה המוקשה') גירסה טובה היא. מעידים עליה לא רק כתבי-היד פרמה ולו, אלא אף פרשנים ראשונים כרש"י ורבנו גרשום הקודם לו (על פירושו עיין להלן). וכן כתבו בעלי התוספות בחולין נד ע"ב, ד"ה 'אין': 'ומיהו ברוב ספרים גרס בההוא דערכין "אע"פ שאינו חייב", אבל בספר שהועתק מאותו ספר שכתב רבינו גרשום כתוב "אע"פ שאינו רשאי", וגם רש"י הביא ראייה בתשובה מספר רבינו גרשום דרשאי הוי כמו חיוב'.⁶

1 כן הוא הנוסח ברפוסים. על המצוי בכתבי-היד עיין להלן.

2 וראה גם בתוספות שם, ד"ה 'אומדין'; וראה עוד להלן.

3 ראה ערוך השלם, ערך רש (5) (עמ' שו, טור ב), וכן יסטרוב בערכו (הוראה 2). ונעלם הדבר מעיני קוסובסקי שהביא באוצר לשון המשנה את 'רשאי' זה עם שאר חבריו ולא העיר עליו דבר. וכן הובא במשמעו הרגיל גם במילון בן-יהודה, ראה בערכו, עמ' 6741, טור ב, ובעיקר הערת טור-סיני שם (הערה 1), שדחה בפסקנות את ראיית 'רשאי' בהוראת 'חייב'. דומה, שאין דבריו מוכרחים, ובעיקר תמוה מה שהבין מפירושו רש"י 'כאלו היתה לפניו הגרסה אף על פי שאינו חייב'. דברי רש"י (שהבאנום לעיל) אינם מאפשרים כלל הנחה זו, שהרי הוא טורח ומפרש בהם את המלה 'רשאי' דווקא.

4 ראה ש' ליברמן, 'תיקוני ירושלמי', תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 97. הוא אף הוסיף וציין למכילתא דברים (ד"צ הופמאן, מדרש תנאים, עמ' 59): 'גויים שאתם יורשים אותם רש"יין לאבד את אלהיהם' (הלכה כב, וכן עוד שם בהלכה כו). (תודתי נתונה לד"ר י' שפיגל שהעירני על דברי ליברמן, ולפרופ' מ"ע פרידמן שהמציא לי בטובו את מקומם).

5 ראה על אתר במשנה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת הרב קאפח (על השאלה אם כתב-יד זה הוא אוטוגרף של הרמב"ם ראה הספרות המובאת אצל ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 33; וכן בהקדמת הרב קאפח במהדורתו, סדר קדשים, עמ' 5-6).

6 וראה עוד להלן על המצוי בדברי בעלי התוספות בעניין זה.

הגירסה 'חייב' שבכתב־יד קאופמן (ועוד), אפשר שהיא גירסה מקבילה, ואפשר שהיא תוצאה של חזירת גלוסה מפרשת אל תוך הטקסט, מתוך שלשון 'רשאי' היתה עמומה כאן לסופר. על מקורותיה של 'רשיי' מעידה אף העובדה שפרשן ראשון כרכנו גרשום מאור הגולה פירש כאן (כאחת משתי אפשרויות) את 'רשאי' כפשוטה בכל מקום (וממילא מתפרשת משנתנו בדרך אחרת לגמרי).⁷

מה מקורה של משמעות זו?

על משמעו של שורש רש"ה בארמית כבר עמד בהרחבה ח"י גרינפלד,⁸ והראה, ששני שימושים לו — האחד עניינו שליטה והשני מעניין חוב; ועוד הראה, ששני השימושים הללו ממוצא אחד הם — מן הלשון האכדית. לשימוש השני — מעניין חוב — הדגים גרינפלד מן הארמית של יב, מן הארמית הבבלית המשתקפת בדברי חז"ל, ומן הארמית המזרחית בכלל.⁹ לדוגמאות הללו יש מקום לצרף את 'רשאי' שבמשנתנו שלשון עברי הוא, ומן הסתם שאילה מן הארמית, שהרי אם בארמית יש לרש"ה עניין לחובה אין תימה ש'רשאי' יקבל משמע של 'חייב' (חובת ממון).¹⁰

משנתברר שיש ל'רשאי' משמע של 'חייב', אין להתפלא עוד על שבכמה מקומות בבבלי מצינו, שבעלי התוספות פירשו כך חיבה זו, ולא דווקא לעניין חובת ממון, אלא גם, כפי שהוא הרבה מאוד בלשון חז"ל — 'חייב' במשמע 'צריך'.¹¹

קידושין לג ע"א: 'מכאן אמרו אין בעלי אומנויות רשאיין לעמוד מפני תלמידי חכמים בשעה שעוסקים במלאכתם'.

כתבו התוספות בד"ה 'אין': 'תימה מה לשון רשאי שייך, שמשמע דאיכא איסורא...'¹² ומיהו י"ל רשאים כמו חייבין כי היא דתנן בערכין פרק המקדיש שדהו (דף כח: כ) כמה רוצה אדם ליתן בשור זה לעולה אע"פ שאינו רשאי, פי' אע"פ שאינו חייב...

7 ראה פירושו (הראשון) בבבלי על אתר, וכיתר בירור בפירושו למשנה שבבבלי תמורה לב ע"א: 'אומדים כמה אדם כהן אחר שאינו ממשמר העובד באותו זמן רוצה ליתן לבעלים של השור בשור זה שימחו לו עד זמן משמרתו ויתנהו לו להעלותו עולה כדי שיוכה בעורו, שאינו רשאי זה כהן להעלותו אלא בזמן משמרתו...'; וראה גם במלאכת-שלמה שהביאו בפירושו למשנתנו. (לשם הפשטות קראנו על פירוש זה את שמו של רבנו גרשום, כפי שהוא בדפוס וילנה של הבבלי, אולם כבר הראו חכמים, שפירוש זה אינו משלו אלא משל תלמידיו — בעלי 'פירושי מגנצא'. מכל מקום ברי, שפירוש קדום הוא זה, והוא מקדים בזמנו את פירוש רש"י [סיכום הדין בעניין זה ראה עתה אצל א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 165 ואילך, והספרות המצוינת בהערות שם].)

8 ח"י גרינפלד, 'מחקרים במונחי משפט בכחובות הקבר הנכסיות', ספר זכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 79 ואילך.

9 עיין שם, עמ' 81; וראה גם שם, הערה 90 על המצוי בארמית של קומראן. וכבר רש"י (הובא בתחילת דברינו) ציין לתרגום אונקלוס.

10 במשנתנו עניינו חיוב קרבן להקדש שהוא כחיוב ממון להדיוט. אולם כפי שכבר הראה ליכרמן (לעיל, הערה 3), נתגלגלה במלה 'רשות' גם המשמעות של 'חובה' סתם ולא דווקא חובת ממון. וראה עוד להלן.

11 על 'חייב' בלשון חז"ל דומה שאין צורך להכביר מלים. נעיר רק לדברי רד"ק בספר השרשים שלו ערך 'חוב' (עמ' 97): 'כי כל אדם שיש לו דין לשלם הן ממון הן מגוף יקרא חייב, וכן רבותינו ז"ל ערכו הלשון בין לחובת הממון בין לחובת הגוף וקראו לזה ולזה חייב'.

12 בקטע המדולג תירץ ראשון המפרש 'רשאי' כמשמעו הרגיל.

דברים אלו הובאו עוד בתוספות במשנתנו ערכין כח ע"ב ד"ה 'אומדין',¹³ וכן בחולין נד ע"ב ד"ה 'אין' — הכול באותו עניין. ובעניין אחר:

תענית יג ע"ב: (מיתבי): אין הבוגרת רשאה לנוול את עצמה בימי אבל אביה: הא נערה רשאה...

תוספות ד"ה 'אין': אומר ר"י [רבינו יצחק] שהא רשאה לאו דוקא, אלא ה"ק [הכי קאמר], אין הבוגרת חייבת, הא נערה חייבת.

הצד השווה בפירושי התוספות שהובאו כאן הוא שהם נשאים בגבולות העניין, אלא שהם אומרים בו פירוש שונה במקצת, שיש ממנו, אמנם, נפקותא להלכה, אך עם זאת אין הוא משתנה שינוי מפליג.¹⁴ לא כן 'רשאי' שבמשנתנו — ('אף-על-פי') שאינו 'רשאי' — שהמפרשו כפשוטו (היינו, לא בלשון 'חייב'), צריך לברור לו שיטה אחרת לגמרי בפירוש המשנה ולהפליג לעניין אחר, רחוק מן הראשון, כדרך שעשה רבנו גרשום.¹⁵ בשולי הדברים נעיר עוד, שעל-פי משמע השורש הארמי רש"ה יש שפירשו כך גם את דברי רס"ג ב'אשא משלי': 'בן אמוץ מעיד על זאת ורושה' — 'רושה' היינו 'מחייב'.¹⁶ אולם מן העניין נראים דבריו של ש' אברמסון, שפירשו מלשון 'אומר'.¹⁷

13 ושם הם הובאו בשם ר' יעקב בן-שמסון שפירש כן (וראה הערה 2 לעיל).

14 ואכן, ראה רש"י הן בחולין והן בתענית שם, שפירש 'רשאי' במקומות אלו כפשוטו.

15 ראה לעיל, הערה 6.

16 ראה 'אשא משלי', מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תש"ג, עמ' לא, שורה 12, והערה 11 שם: 'ורושה, מחייב, מלשון "רשו" חוב...' (ועיין עוד שם). וכך פירשו ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 452.

17 ראה 'אשא משלי', שם, עמ' ס; לשוננו יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 125 (הובא אצל ילון, שם, הערה 17).